

*'Een kind geen nummer.
Zorg om de bureaucrativering
rond het kind'*

Voorwoord

Dit keer een groter Kleine Korczak Bulletin dan u van ons gewend bent. Om u een volledig verslag te geven van de jubileumdag van de stichting, was een groter Kleine Korczak Bulletin op zijn plaats. Dank vooral aan Joop Berding en Irit Susa die voor deze bijzondere uitgave de redactie voor hun rekening namen.

De uitnodiging aan de donateurs van de Janusz Korczak Stichting en aan andere geïnteresseerden om deel te nemen aan de viering het van twintig jarig bestaan van de Stichting was niet aan dovemansoren gericht. Rond de honderd mensen verzamelden zich op zaterdagochtend 26 oktober 2002 in gebouw Avanti in Almere. Samen bogen we ons, onder de altijd inspirerende dagvoorzitter en oud-voorzitter van de Stichting Kees Waaldijk over het thema 'Een kind geen nummer. Zorg om de bureaucrativering rond het kind'. Gezien de opkomst en de brede publiciteit die deze bijeenkomst in vele bladen kreeg, een thematiek die in de schijnwerpers staat! Van het lokale weekblad in Almere tot het vakblad van de Algemene Onderwijsbond (AOB) werd erover geschreven. Er is kennelijk een breed gedeelde zorg over ontwikkelingen in verschillende instituties die zich met kinderen en jongeren bezighouden -kindercentra, scholen voor basis- en voortgezet onderwijs, het justitiële apparaat en de jeugdzorg en -hulpverlening. Ontwikkelingen die zich nog het best laten omschrijven als de bureaucrativering en ontpersoonlijking van de zorg om concrete kinderen en jongeren. Worden deze instituties zelf risicofactoren in het leven van jeugdigen? Het gevaar is niet denkbeeldig, zeggen de pessimisten. Maar er zijn ook goede dingen te melden: de alertheid van werkers in de genoemde sectoren om het kind géén nummer te laten worden, lijkt weer meer gewicht in de schaal te leggen.

Dat stellen de optimisten. Welk uiteindelijk de overhand had, dat maakt u zelf uit!

In dit verslag treft u eerst een introductie op het thema en op het werk van de Janusz Korczak Stichting van de hand van voorzitter Theo Cappon. Daarna volgt een weergave van de inleidingen van de vier deskundigen die we hadden uitgenodigd hun visie op het thema te presenteren:

- Ⓒ Karin Vroonhof over kinderopvang en vroeg- en voorschoolse educatie;
- Ⓒ Luc Stevens over het onderwijs;
- Ⓒ Jeroen Petri over de justitiële netwerken;
- Ⓒ Edith Frederiks over de jeugdzorg en jeugdhulpverlening;

We hebben deze inleiders gevraagd van de uitgesproken teksten een leesbaar geheel te maken; iets waar ze aan hebben voldaan en waar we ze zeer erkentelijk voor zijn.

Vervolgens treft u een impressie van de discussie waaraan alle deelnemers meededen. Centraal stond de vraag: welke adviezen zou je de nieuwe staatssecretaris(sen) die zich met jeugd gaat (gaan) bezighouden willen geven en welke adviezen zou je aan een toekomstige beroepsbeoefenaar op die terreinen willen meegeven?

Op deze plaats willen we tenslotte niet onvermeld laten dat de jubileumdag niet alleen in het teken stond van serieuze discussie: er was zoals bij de Korczak Stichting inmiddels traditie is, ruimte voor ontspanning, gezelligheid en muziek! De cabaretgroep Framboos, al meer dan twintig jaar actief, onder de bezielende leiding van (oud-) PABO-docent Arie de Bruin, trad nog éénmaal op. Arie en zijn zes studenten presenteerden in een groot aantal sketches en zangnummers een haarscherp en ironisch beeld van de school en de klas van alledag. Ook op die manier werd duidelijk: een kind is geen nummer! Tijdens het afsluitende hapje-en-drankje speelde voor ons het Klezmerorkest Ses Bes.

TWINTIG JAAR JANUSZ KORCZAK STICHTING 'EEN KIND IS GEEN NUMMER'

Beste mensen, beste Korczak-vrienden!

We vieren vandaag een verjaardag. Veel gasten zijn op onze uitnodiging gekomen. Een speciaal welkom aan onze buitenlandse gasten: Michael en Hildegard Kirchner, Marlis Glaser en Bernard en Marie-Laure Lathuilere. Helaas heeft onze collega Irina Demakova uit Moskou om gezondheidsredenen haar bezoek aan onze dag moeten afzeggen. Verder ontvingen we felicitaties uit Kazan en Israël. Ook een speciaal welkom aan de vele jongeren die op onze jubileumdag aanwezig zijn en actief betrokken zijn bij de voorbereiding en de organisatie.

Als je jarig bent geef je vaak ook een traktatie. Ons geschenk is deze Korczakdag rond een actueel thema, aangevuld met een cabaretprogramma en een feestelijk samenzijn aan het slot met prachtige Klezmermuziek.

Als je op school jarig bent mag je altijd de klassen rond met een traktatie voor de leraren. Wij hebben Kees Waaldijk, de medeoprichter van de Korczak Stichting van het eerste uur in 1982, gevraagd ons langs alle onderdelen van de dag te leiden. Ik zeg erbij dat Kees vandaag behoorlijk streng zal zijn.

Nog iets over die 20 jaar. Vorig jaar had ik een gesprek met kinderen van een jaar of twaalf in een zogenaamde 'zwarte school' in Amsterdam Oud-West. Het was tijdens een Korczakproject. Eén van de jongens zei tijdens dat gesprek: 'Het was wel zielig voor die meneer Korczak, maar hij heeft veel voor die kinderen gedaan'. Ik heb daarover lopen nadenken.

Misschien was dit wel een goede samenvatting van ons werk. Het leven van Korczak laat zien waar haat toe kan leiden en hoe kinderen altijd het slachtoffer zijn van oorlogen en conflicten. Korczak heeft met een onvoorwaardelijke trouw gevochten voor gerechtigheid en zijn kinderen tot in de dood niet in de steek gelaten.

Aan de andere kant toont Korczak ons een nieuwe pedagogiek waarin hij opvoeders voortdurend voorhoudt dat de kindertijd geen onbenullige voorfase tot de volwassenheid is. Als Korczak spreekt over het recht van het kind op respect bedoelt hij niet een romantische vriendelijkheid naar het kind toe maar hij dwingt ons op zoek te gaan naar de geheime, onbekende groeikrachten van het kind en dat maakt de opvoeder bescheiden. De kindertijd heeft een eigen zelfstandige betekenis. We weten heel

weinig over de kindertijd en zoals Joop Berding in een recent artikel in het blad *Pedagogiek* schrijft: 'Het is een tijd, die voor hen die eens kind waren nauwelijks meer te bevatten valt'. Ook Michael Kirchner spreekt daarover in zijn prachtige voordracht 'Janusz Korczak: Das Kind als Hieroglyphen Text' die hij onlangs in Warschau hield.

De kern van Korczaks pedagogiek is: als wij die geheime kinderwereld als een volgeschreven perkament ontdekken, gaan we zien dat kinderen ongelooflijk veel eigen competenties hebben. In de 20 jaar dat onze Korczak Stichting bestaat hebben we voortdurend getracht jonge, maar ook meer ervaren opvoeders, een blik te gunnen op de vaak radicale pedagogiek van Korczak. Hij plaatst ons in een volstrekt nieuwe positie ten opzichte van het kind. Een citaat van Korczak past hier:

'Jullie beweren: Met kinderen omgaan is vermoeiend. Gelijk hebben jullie. Jullie zeggen: Want we moeten tot hun begripswereld afdalen. Afdalen, hurken, bukken, kleinmaken. Jullie vergissen je. Niet dat vermoeit ons, maar dat we tot hun gevoelens moeten opklimmen, op de toppen van onze tenen gaan staan. Omhoog reiken. Om niet te kwetsen.'

Maar het was niet alleen een blik gunnen, we hebben ook op talloze plaatsen laten zien hoe je concrete stappen kunt zetten en inspiratie voor je eigen werk kunt opdoen. Velen hebben dat opgepikt en hebben dat op hun eigen werkplek vorm gegeven.

We hebben vandaag gekozen voor het thema 'Een kind geen nummer'. Het sluit aan bij Korczaks jarenlange ervaring als kinderarts/pedagoog in het weeshuis 'Dom Sierot' in Warschau. Voor hem was elk kind een uniek met het recht op zijn eigen ontwikkeling. Elke keer prent hij ons in dat we het kind niet moeten beoordelen, sturen en etiketteren vanuit onze pedagogische theorieën en ontwikkelingspsychologische schema's. Korczak zegt: Kijk naar *dit* kind in deze situatie, ja zelfs elke dag opnieuw.

In onze maatschappij zien we een grote bezorgdheid om de opvoeding en de leefsituatie van kinderen en jongeren. We zijn daar zo mee begaan dat we van alles uit de kast halen om hun groot-groeiën te begeleiden en veilig te stellen.

We hebben ingewikkelde netwerken en zorgvuldige programma's rond jongeren heen gebouwd, maar we hebben dat zelden samen met jongeren gedaan of vanuit hun eigen gezichtspunt. Die bezorgdheid staat vandaag centraal, maar het zijn geen kommer-en-kwel verhalen. De vier sprekers bieden stuk voor stuk ook nieuwe perspectieven.

Tot slot wil ik u allen nogmaals bedanken dat u

naar onze jubileumdag bent gekomen. Dankzij de morele en financiële steun van vele donateurs hebben we dit werk twintig jaar kunnen volhouden. Bedankt mensen! Ik wens u allemaal een goede dag toe.

DE VIER INLEIDINGEN

KARIN VROONHOF OVER DE KINDEROPVANG VOORSCHOOLSE OPVOEDING: BUREAUCRATISERING OF WORDT ER WEER BETER NAAR KINDEREN GELUISTERD?

Is het zo dat voorschoolse opvoeding met observatie-instrumenten, peutervolgsystemen en (taal)programma's over de hoofden van de kinderen gebeurt en de dialoog met de kinderen wegneemt of biedt dit alles juist kansen om weer opnieuw naar de behoeften van ieder kind te luisteren?

ZOMAAAR WAT KINDEREN

Vanaf 1984 tot 1990 ben ik peuterleidster geweest in een peuterspeelzaal. Een gewone doorsnee peuterspeelzaal in Nederland. In die tijd was er geen sprake van speciale programma's of extra observatie. Kinderen laten spelen en elkaar laten ontmoeten waren de belangrijkste doelstellingen van het peuterspeelzaalwerk in die tijd. Uit die tijd herinner ik mij drie kinderen:

Ellen, een meisje wat stil en teruggetrokken was, zag er altijd treurig uit, menig keer heb ik als zij op de speelzaal kwam haar gezicht gewassen en schone kleren aangetrokken. Gesprekken met de ouders waren heel moeilijk op gang te krijgen. Dit meisje ging toen zij vier was naar de basisschool.

Roderick, een vrolijke knul, altijd lekker aan het spelen, hij viel nooit echt op, had een grote liefde: spelen met de bouwstenen. Als hij het niet naar zijn zin had dan trok hij zich terug in een hoekje en bouwde daar in alle rust de mooiste en gekste dingen.

Chadisja, vers uit Marokko, nieuwsgierig keek zij om zich heen, overal wilde zij altijd alles van weten, in de poppenhoek en in de leeshoek overal babbelde zij erop los. Ik verdeelde mijn aandacht zoveel mogelijk maar kon onmogelijk overal op inspelen. Er waren geen speciale boeken en geen speciale middelen aanwezig om iets extra's voor Chadisja te doen. Maar zij had het reuze naar haar zin, en dat stond toch voorop.

DE KINDEROPVANG IN NEDERLAND

In deze inleiding gaat het om kinderen in de leeftijd van 0-4 jaar die opgevangen worden in een peuter-

speelzaal of kinderdagverblijf. De kinderopvang zie ik als een omgeving waarin kinderen spelend kunnen ontdekken. Een leidster, die hiervoor is toegerust, ondersteunt kinderen op deze ontdekkings-tocht.

In Nederland zijn ongeveer 4250 peuterspeelzalen. 60% van alle kinderen in de leeftijd van 2-4 jaar gaat naar een peuterspeelzaal. Nederland telt ongeveer 2500 instellingen voor kinderopvang. 19% van alle kinderen in de leeftijd van 0-4 jaar bezoekt een kinderdagverblijf.

LANDELIJKE ONTWIKKELINGEN

In de politiek heeft zich de laatste jaren een aantal ontwikkelingen voorgedaan die cruciaal zijn voor in de kinderopvang en het peuterspeelzaalwerk. In 1999 is het BANS (Bestuursakkoord Nieuwe Stijl) afgesloten. Volgens dit akkoord dienen alle gemeenten jeugdbeleid te ontwikkelen voor kinderen in de leeftijd van 0-6 jaar.

In 2000 kwam de Regeling Voor- en Vroegschoolse Educatie (VVE), waarvan op dit moment 357 gemeenten (van de in totaal 496) gebruik maken. Aandachtspunten uit deze regeling zijn:

- extra aandacht voor kinderen die achterstand oplopen;
- speciale programma's gericht op de hele ontwikkeling met extra aandacht voor de taalontwikkeling;
- de doorgaande lijn: registratiesysteem en overdracht van gegevens van voorschoolse opvang naar de basisschool;
- netwerken jeugd waarin alle partijen vertegenwoordigd zijn die zorg hebben rond het kind.

CONSEQUENTIES VOOR DE KINDEROPVANG

Met de komst van het BANS en de VVE-regeling zijn gemeenten verplicht om beleid te ontwikkelen waarin peuterspeelzalen en kinderdagverblijven een duidelijke plaats innemen. Voor veel peuterspeelzalen en kinderdagverblijven betekent dit dat de eigen werkwijze onder de loep moet worden genomen. Peuterspeelzalen die van oudsher werken volgens het principe: laat kinderen lekker spelen, we doen het al jaren zo...moeten gaan nadenken over de wijze waarop zij de vaste werkwijze eigenlijk uitvoeren. Nooit werd in de speelzaalwereld iets over kinderen opgeschreven. Nooit werden gegevens doorgespeeld naar de basisschool. Nu is dat wel de wens van veel gemeenten. De VVE dwingt de kinderopvang kritisch te kijken naar de eigen werkwijze en nieuwe werkwijzen te integreren.

Één van de werkwijzen is het registreren van gege-

vens van kinderen. Registeren van gegevens van kinderen kan op verschillende manieren gebeuren. Er zijn systemen die op ieder stukje van een kind inzoomen en hen op basis van opdrachtjes testen. Deze systemen hebben mijn voorkeur absoluut niet. Systemen die uitgaan van het welbevinden van een kind, bijvoorbeeld of een kind mee kan komen in de groep, of het contact heeft met anderen, of het plezier maakt, hebben mijn voorkeur wel. Voor andere opvoeders bevatten deze registraties waardevolle gegevens om snel de draad met het kind te kunnen oppakken en te voorkomen dat een kind een paar maanden aanrommelt eer de sterke en zwakke kanten gesignaleerd worden.

Op mijn werk, bij de Zuid-Hollandse Ondersteuningsorganisatie Kinderopvang (ZOK), hebben wij een overdrachtsinstrument ontwikkeld. Dit instrument let op de positieve ontwikkelingen van het kind. Leidsters willen graag hiermee werken. Zij geven aan dat zij hierdoor gericht gaan kijken naar kinderen. Door de observatie kunnen zij er eerder voor zorgen dat kinderen zich beter gaan voelen.

Naast de registratie zijn er ook stimuleringsprogramma's waar peuterspeelzalen en kinderdagverblijven mee kunnen werken. In deze programma's staat de hele ontwikkeling van kinderen centraal. In de kinderopvang wordt met de nodige reserve naar dergelijke programma's gekeken. De leidsters zijn vooral alert op het schoolse karakter van de programma's en er wordt naar gestreefd om het spelen centraal te houden. Als leidsters meer kennismaken met de programma's blijkt ook dat het 'Spelend Ontdekken' in de programma's centraal staat. Het werken met de programma's geeft de leidsters meer verdieping in hun werk en het maakt dat zij nadenken over hetgeen zij aan willen bieden aan de kinderen.

KRITISCH BLIJVEN

Ik durf hier de stelling aan dat gerichte observatie, registratie en het werken met VVE- programma's weer de dialoog met kinderen op gang brengt. Er wordt weer opnieuw naar de behoeften van kinderen geluisterd, het verrijkt de omgeving van de kinderen en de leidsters gaan bewuster met hun werk om.

Een kritische noot is hier wel op zijn plaats. In mijn optiek dient het uitgangspunt van de voorschoolse educatie het welbevinden van kinderen te blijven waarbij het inspelen op de kinderen zelf en aansluiten bij hun belevingswereld bovenaan staat. Een uitgangspunt dat gelukkig in de pedagogiek van de kinderopvang op dit moment veel weerklank vindt.

ELLEN, RODERICK EN CHADISJA

Nog even terug naar de kinderen van het begin van deze inleiding:

Daar was Ellen, die zo stil en teruggetrokken was. Ik vraag mij nog af ... wat is er met haar gebeurd..... Als ik toen een overdrachtsformulier of gericht observatiesysteem had gebruikt, was ik wellicht eerder met de ouders aan de praat geraakt, had ik in overleg met ouders het overdrachtsformulier kunnen doorspelen aan de basisschool.... Had ik dan de kansen van Ellen niet verbeterd?

Daar was ook Roderick, die vrolijke knul. Had ik toen maar aan de basisschool kunnen zeggen dat hij bouwen zo leuk vond, zijn eerste paar maanden in die nieuwe omgeving hadden daardoor wellicht beter kunnen zijn.

Niet te vergeten Chadisja. Had ik een gericht programma gehad om haar in taal te ondersteunen, minder kinderen in mijn groep gehad, een eigentalige leidster.... Was het dan toch niet een beetje beter met haar gegaan.....?

JEROEN PETRI OVER

DE JUSTITIËLE NETWERKEN

HET KIND TUSSEN TUSSEN

'PROBLEEMZOEKEN' EN

'OPLOSSINGVERMIJDEN'

NETWERKEN RONDOM SCHOLEN

Een leerkracht klaagt over een meisje van 10 jaar in groep 6. Vanaf begin november maakt zij geen huiswerk meer, vergeet spullen mee naar school te nemen, en zij stoort andere leerlingen. 'Zij moet maar eens door een psycholoog getest worden'. Op de vraag 'wat kan er aan de hand zijn' blijkt steeds de neiging bij hulpverleners, schooldocenten en anderen tot 'probleem zoeken': het problematiseren van de leerling. De nadruk ligt op oorzaken in het meisje, in haar achtergrond, in het gezin. Zelden noemt men spontaan de actuele gang van zaken op school of in de klas zelf. Zelden ook heeft men oog voor de relevantie van tijdstip en plaats: Vindt men het gedrag op school ook thuis terug? Van 'oplossing vermijden' is sprake als de beleving van betrokkenen, in relatie tot plaats en tijdstip niet relevant geacht wordt.

Bij jongeren die met de politie in aanraking komen bestaat nooit een beeld van de dynamiek tussen de 'jongere als leerling', school en thuis. Nooit kwam een politieman, hulpverlener, leerplichtambtenaar, in de klas, onder de pauze een kijkje nemen.... Toch vormen zij 'het netwerk'. Veel jongeren blijken tegen de regels in voorgoed van school verwijderd.

Vaak om problemen in de relatiesfeer met leerkrachten. Opvallend is dat veel leerlingen zeggen: 'Ze luisteren niet naar mij!' Zij ervaren hulp niet als hulp. Attitudecomponenten bij leerlingen, leerkrachten en ouders kunnen aangewend worden om een beeld van een vaak negatieve dynamiek te verkrijgen en met behulp hiermee kan die gestopt, geremd of omgekeerd worden. In mijn boek 'Bij haar kan ik niet leren' licht ik dit verder toe. Een negatieve spiraal kan ontstaan tussen leerling en leerkracht. Het gaat vaak om kinderen met een leermoeilijkheid, vaak nog niet gediagnosticeerd. De oplossing van de leerling (spijbelen, gedragsproblemen) vormt vaak het probleem voor de leerkracht en oplossingen van de leerkracht (verwijderen, schorsen, straffen, brieven naar huis) een probleem voor de leerling. De neiging te problematiseren biedt geen oplossing. Maar met de dynamiek in kaart gebracht, zijn er wel leuke en vaak simpele oplossingsmogelijkheden zoals: vragenlijst(jes) voor leerlingen, ouders, docenten. Voorts brieven, het herkaderen van opmerkingen. Nieuwe oplossingen voor 'problemen' zijn ook de indirecte hulp aan het kind en de directe hulp aan de leerkracht. Het meenemen van de beleving van alle betrokkenen, is het beste wapen tegen bureaucrativering van een kind... en de beste garantie om de kloof tussen probleem-zoeken en oplossing-vermijden te dichtten.

Mede gebaseerd op mijn boek: *BIJ HAAR KAN IK NIET LEREN! EEN ANDERE KIJK OP 'PROBLEEMKINDEREN' OP SCHOOL.*
J.M.Petri, Elsevier/ De Tijdstroom, Maarssen, 1999;
ISBN:90 352 2015 3

*LUC STEVENS OVER HET BASIS-
EN VOORTGEZET ONDERWIJS
EEN KIND EEN NUMMER?
DE VRAAG NAAR SOEVEREINITEIT.
EEN EXEMPLARISCHE BIJDRAGE*

Ongemerkt, maar overtuigend speelt het economisch principe en daarmee 'meetbaarheid' een steeds belangrijker rol in het politieke en maatschappelijke debat. Het proces van decentralisatie dat de Nederlandse overheid eind jaren tachtig heeft ingezet is gepaard gegaan met een sterke behoefte van diezelfde overheid om te weten en dus te meten of haar middelen goed worden ingezet. Wie van overheidsmiddelen gebruik maakt dient verantwoording af te leggen, accountancy geheten. Tegen deze achtergrond roept toenemende druk op middelen, zoals in de gezondheidszorg en in onderwijs, een toenemende behoefte aan controle van de kant van de overheid op. Diagnostiek in zorg en onderwijs en zorg en onderwijs zelf raken snel meer en meer gestandaardiseerd en de standaards raken meer en meer verplicht. Hoe vrij

de burger zich ook lijkt te voelen en hoezeer hij ook 'gewoon' zijn gang gaat, onze samenleving is de afgelopen jaren op wezenlijke punten verder ver-economiseerd. Zowel in zorg als onderwijs wordt nog slechts hulp geboden als men beantwoordt aan voorgegeven indicatoren (denk aan de indicatiestellingen in de geestelijke gezondheidszorg en de voorgeschreven indicatiestelling voor het speciaal onderwijs en de zogenaamde rugzak of aan het alom tegenwoordige gebruik van toetsen).

In deze situatie van standaardisering en afrekening op resultaat voelen de werkers in gezondheidszorg en onderwijs zich niet meer de eerste actoren, dat wil zeggen degenen die zelf hun omgeving, hun werk en de kwaliteit van hun werk bepalen. Zij voelen zich gedwongen om hun cliënt of hun leerling eerder als een geval of rekeneenheid te beschouwen dan als een persoon. Eerder voelen de werkers zich uitvoerders van beslissingen die elders worden genomen. In ieder geval in het onderwijs leidt dit tot een verdere versterking van de ervaring niet de eigenaar van zijn werk te zijn en daarmee verantwoordelijk voor zijn werk. Men voelt zich versterkt afhankelijk, wacht de controles angstig af en weet tenslotte niet meer wat men eigenlijk wil. De overwegende ervaring is dat een ander het uitmaakt. *Een ander doet het.*

In Korczaks tijd was het regime niet minder dwingend en niet minder alom tegenwoordig. Integendeel, politieke, sociale en etnische onderdrukking was algemeen, was gewoon. Het was de tijd van de grote emancipatiebewegingen. Vrijheid in de zin van *freedom* of vrijheid van slavernij (professor Anna Sobolewska, Korczak symposium, september jl., Warschau) moest door velen dagelijks nog worden verdedigd, ook in Europa. Vrijheid of persoonlijke autonomie was een kwestie. Soevereiniteit, onafhankelijkheid van andermans belangen, machtsstreven of bedilzucht, was actualiteit. Voor Korczak was het Leitmotiv: je leven leid je zelf en je hebt het recht dat leven te verdedigen. Dat leerde Korczak zijn pupillen en daarmee was hij onbedoeld een psycholoog van de huidige tijd die op empirische gronden mensen definieert als pro-actief, als regisseur van hun eigen ontwikkeling. Ontwikkelen, dat doe je zelf. Korczak verdedigde het principe in zijn drie grondrechten: het recht om jezelf te zijn, om te zijn die je bent, het recht van het kind op zijn dood of, zoals de Duitse pedagoog Flittner het interpreteerde, het recht van het kind op het volle risico dat het leven biedt en het recht op dit moment, de betekenis van je leven ligt hier en nu. Met name in het recht op het volle risico van het leven kan men de erkenning van de regie over de eigen ontwikkeling lezen. Kortom: het is niet de ander die 'het' doet, *je doet het zelf.*

De vraag tenslotte hier gesteld is: hoe ziet dat 'zelf' eruit, van welke aard is het bewustzijn van 'zelf'? We beantwoorden deze vraag in psychologische zin door te wijzen op het ontstaan van zelfbewustzijn in relatie met de eerste opvoeders, in de dagelijkse interactie met hen. Een soeverein zelf ontstaat niet zomaar. Het kan zich ontwikkelen onder de voorwaarde dat de interactie met de opvoeders een bepaalde kwaliteit heeft, namelijk die van sensitieve responsiviteit. Het is de kwaliteit van de wederzijdse genegenheid om goed te kijken en te luisteren naar de behoefte van de ander en daar een adequaat antwoord op te geven. Ouders zoeken een passend antwoord op de biologische, maar ook psychologische behoeften van hun kind (de behoefte aan contact of interactie, in aanleg aanwezig). Indien zij dit gevonden hebben, het antwoord slaat aan, kan het kind zich in die zin competent voelen dat het bij de ouders heeft kunnen oproepen wat het wilde. Het kind voelt zich een competente actor en verwacht de volgende keer dezelfde ervaring. Voor de ouders gebeurt hetzelfde: zij zien een tevreden kind en kunnen zichzelf ervaren als competente opvoeders. Zo ontstaan, op voorwaarde dat er stabiliteit in de verhoudingen is en de opvoeders beschikbaar blijven, vertrouwen in de ander en zelfvertrouwen. Vanuit het kind gezien: vertrouwen, omdat de ander actief beschikbaar blijft om met mij in interactie te treden en aan mijn basale behoefte aan relatie te voldoen. Zelfvertrouwen bij het kind omdat het hem lukt de aandacht en de actie van de ander, de opvoeder, vast te houden. Ontstaan van het gevoel van een eigenheid, van 'zelf' of van een aanvankelijke identiteit wordt aldus bemiddeld door een ander. 'Zelf' impliceert dus de ander, mits aan de voorwaarden, zoals uiteengezet, is voldaan, dit wil zeggen aan de voorwaarden voor gehechtheid. Die ander, die jou jezelf als competent heeft laten ervaren, is vervolgens veiligheidsgarantie in het proces van fysieke en mentale exploratie waarmee niet alleen de basale behoefte aan competentie verder wordt gerealiseerd, maar evenzeer de behoefte aan autonomie. Kind en volwassene verwijderen zich van elkaar in de zekerheid weer bij elkaar terug te keren. Deze zekerheid is een manifestatie van (veilige) gehechtheid. Je gaat er dus zelf op uit, je leert de dingen zelf, maar in dat zelf is permanent de ander mee-begrepen, meer of minder bewust. Soevereiniteit kenmerkt zich door deze twee elementen: een ervaren 'zelf', onafhankelijk, maar gebonden. In deze context kunnen mensen zich verantwoordelijk voelen: *Je doet het zelf, maar nooit alleen.*

EDITH FREDERIKS OVER

JEUGDHULPVERLENING/JEUGDZORG
BUREAUCRATIE, OOK IN DE JEUGDZORG

Zoals in alle zorgsectoren discussies en ontwikkelingen op het gebied van efficiëntie, vraagsturing, kwaliteitsbewaking e.d. plaats vinden, geldt dat ook voor de jeugdzorg.

We zien in de jeugdzorg bijvoorbeeld de ontwikkeling van Bureaus Jeugdzorg (indicatieorganen) en de discussie over een nieuw financieringsmodel. Dit is begonnen met de formulering van een regeringsstandpunt ('Regie in de Jeugdzorg') en mondt waarschijnlijk in de komende kabinetsperiode uit in een nieuwe Wet op de Jeugdzorg. In dit traject hebben diverse ontwikkelingen elkaar snel opgevolgd. Deze ontwikkelingen zijn boeiend, tenminste voor een beleidsmedewerker in de jeugdzorg zoals ondergetekende. Echter, uiteraard is de vertaling van deze berg beleidsstukken naar de praktijk, op de groep en in de thuisbegeleiding, nog veel interessanter.

DE JEUGDZORG

De jeugdzorg is er voor kinderen en jongeren bij wie het opgroeien niet vanzelf gaat. Dit kan te maken hebben met problemen in de opvoeding, de situatie thuis, psychische of psychiatrische problemen zoals hyperactiviteit, autisme, hechtingsproblemen, depressiviteit enzovoort. Voor hulp om deze problemen te proberen op te lossen of er beter mee om te leren gaan kunnen ze terecht bij de jeugdzorg. Ook ouders kunnen met vragen bij de jeugdzorg terecht. De jeugdzorg bestaat uit vier sectoren: de jeugdhulpverlening, de kinder- en jeugdpsychiatrie, de Jeugdbescherming en de licht verstandelijk gehandicaptenzorg. Voorbeelden van voorzieningen zijn: Kamertrainingscentrum, Medisch Kleuterdagverblijf, kindertehuizen, sociale vaardigheidstrainingen, Hulp aan Huis, jeugd-RI-AGG, Raad voor de Kinderbescherming, etc.

Een recente ontwikkeling is het Bureau Jeugdzorg, in het leven geroepen om voor de gezinnen een einde te maken aan de zoektocht naar de juiste hulp: Eén 'Toegang' voor alle hulpverleningsvormen van de Jeugdzorg.

Een andere ontwikkeling is de zorgprogrammering: een zorgprogramma als samenhangend pakketje van zorg voor gezinnen die voor een deel dezelfde vragen hebben. Het is de bedoeling dat in zo'n zorgprogramma de deskundigheden vanuit verschillende voorzieningen handig bij elkaar worden gezet en het gezin met één behandelteam van doen heeft.

Het 'kastje naar de muur'- probleem moet met beide ontwikkelingen worden opgelost.

BUREAUCRATIE

En werkt dit? Wat blijkt is het volgende. Wat jongeren en ouders vervelend vinden is:

- Steeds wisselende hulpverleners: de persoon met wie je het contact ooit hebt gelegd is al snel uit beeld. Achter de deur van die ene Toegang zijn er veel routes met ieder eigen hulpverleners. In het Tijdschrift voor Jeugdzorg stond laatst een voorbeeld van een gezin dat in een periode van drie jaar met tien verschillende medewerkers te maken had die allen op verschillende momenten de taak hadden om de vraag te inventariseren, de behandel noodzaak te onderzoeken en indicaties te stellen. Tel daar de medewerkers die vervolgens hulp verleenden nog eens bij op.
- Een lange intakeprocedure: een voorbeeld uit onze eigen regio is een gezin dat zeven intakegesprekken heeft gehad, verspreid over een periode van zes maanden, na een wachttijd van vier maanden voordat de aanmelding werd behandeld. Dus na tien maanden kwam dit gezin eindelijk bij een organisatie (de 'zorgaanbieder') waar het gezin vervolgens zeven maanden moest wachten op een plekje op de dagbehandeling. Daar werd toen eindelijk gestart met de opvoedingsadviezen en behandeling van het kind. Het gezin was op.
- Een slechte overdracht van (gevoelige) informatie over de jongere en het gezin (rapport JP 2000+):
- Wat er wordt afgesproken wordt niet op schrift gesteld zodat de volgende niet weet wat er al was afgesproken.
- Er wordt klakkeloos afgegaan op de informatie in het dossier waardoor te snel een oordeel wordt geveld, zonder de jongere zelf te spreken of te zien.
- Een ander uiterste is dat steeds opnieuw hetzelfde verhaal moet worden verteld.
- In de dossiers, behandelplannen en verslagen wordt veel vakjargon gebruikt.

Ook hulpverleners vinden veel regels en procedures bureaucratisch. Voorbeelden zijn:

- 'Korte lijnen zijn niet meer mogelijk door de afspraak dat alleen Bureau Jeugdzorg (BJZ) naar de jeugdzorg kan verwijzen.' Een voorbeeld is een gezin dat reeds een behandeltraject binnen de Kinder- en jeugdpsychiatrie had doorlopen. Daar was dus al veel met ouders en kind gesproken over een mogelijke vervolgstap. Om dit daadwerkelijk te organiseren was er eerst een traject door het Bureau Jeugdzorg nodig. Daar was geen casemanager beschikbaar die nodig is om de indicatie aan te vragen en het kind aan te mel-

den bij de volgende voorziening. Met als gevolg een 'gat' van enkele maanden tussen de ene en de andere organisatie.

- Soms gebeurt het zelfs dat er plaats is bij een hulpverlenende instantie, maar dat een kind eerst op de wachtlijst staat voor een aanmelding voor Bureau Jeugdzorg, vervolgens de intakeprocedure doorgaat en ten slotte moet wachten op een casemanager.... De plaats blijft onbenut, het kind wordt niet geholpen.
- De hulpverleners geven verder vaak aan veel tijd kwijt te zijn met het volgen van procedures, het lezen van dikke dossiers en het schrijven van eigen verslagen.

Volgens mij gaat er zowel iets mis bij de beleidsvorming als bij de uitvoering van dit beleid. Ik denk zelfs dat het elkaar versterkt. Ik zal eerst iets vertellen over wat in mijn ogen de bureaucratie van het beleid is. Vervolgens schets ik waar ik zie dat het beleid ook nog eens bureaucratisch wordt uitgevoerd.

DE BUREAUCRATIE VAN HET BELEID

In het beleid zelf is een, in mijn ogen, onnatuurlijke keuze gemaakt, namelijk de *strikte scheiding tussen de Toegang: het Bureau Jeugdzorg en de Hulpverlening*.

Vanuit de jongere of ouder gezien is dit een vreemde scheiding: Je komt voor hulp, tevens vraag je je af 'wat is er aan de hand', maar sowieso wil je hulp. Wat je krijgt, beginnend bij Bureau Jeugdzorg, is een intake traject variërend van drie tot zeven of soms wel meer contacten met meerdere hulpverleners van Bureau Jeugdzorg, vaak ook verspreid over een lange periode.

Hierdoor kunnen het kind, de jongere en de ouders geen vertrouwensrelatie ontwikkelen: ze zijn eigenlijk een beetje een nummer of een dossier geworden. Als het wel gelukt is om een vertrouwensrelatie op te bouwen dan bestaat het risico dat er in het hulpverleningstraject weinig contact meer is met deze BJZ-medewerker omdat een andere organisatie de hulpverlening gaat doen. Er moet dus weer opnieuw een relatie opgebouwd worden, waarbij onvermijdelijk opnieuw samen met de cliënt de problematiek en vraag worden gedefinieerd: wederom enkele inventariserende contacten. Als we bedenken dat op het moment dat de ouder of de jongere zelf eenmaal aanklopt bij de hulpverlening de nood meestal al erg hoog is dan is dit wel heel vervelend.

In de ontwikkeling van het beleid gericht op één Toegang is er volgens mij ook *te weinig gebruik*

gemaakt van de vele voorzieningen die er al zijn. In de afgelopen eeuw zijn er vele organisaties ontstaan die 'onderzoeks-' of 'hulpvraagverhelderende' en vervolgens verwijzende taken hebben bij opvoedings- en opgroei-problemen: we hebben o.a. de jeugdgezondheidszorg (consultatiebureaus en GGD), opvoedingssprekuren, recent het Bureau Jeugdzorg, de Raad voor de Kinderbescherming en gezinsvoogdij-instellingen.

Deze organisaties hebben wel ieder een eigen taak en verantwoordelijkheid en het klinkt logisch omdat het al jaren zo is, maar hoe logisch is dit voor kinderen en ouders? Zij zitten nog steeds met dezelfde vragen of problemen. Ze krijgen steeds een beetje antwoord. Of ze weten steeds een beetje beter waar ze antwoord kunnen krijgen. Het lijkt wel alsof het probleem van het oerwoud van de jeugdzorg is opgelost door weer een nieuwe boom te planten.

In de jeugdhulpverlening zien we vervolgens veel jongeren die al een geschiedenis van hulpverlening achter zich hebben. Ze hebben vaak al heel wat hulpverleners gekend en heel wat instellingen van binnen gezien. Voor nieuwe hulpverleningsovertuigingen ontstaan nieuwe afdelingen of organisaties met een nieuw team hulpverleners. Dit draagt niet altijd bij aan overzichtelijkheid.

Het beleid werkt het probleem dat jongeren met steeds wisselde hulpverleners te maken hebben in de hand. Ook verklaart het de noodzaak om veel papier te produceren. Er zijn immers veel overdrachtsmomenten, van instelling naar instelling. Dat hierbij informatie verloren gaat of ruis ontstaat is begrijpelijk.

VERTALING VAN HET BELEID

Vervolgens bestaat het risico dat er extra bureaucratie ontstaat bij de *uitvoering van het beleid*.

In de beleidsstukken over de Toegang zijn vijf functies binnen de Toegang onderscheiden: Aanmelding, Screening, Diagnostiek, Indicatiestelling en Zorgtoewijzing. In sommige Bureau Jeugdzorg is er voor iedere functie vervolgens een andere hulpverlener aangewezen. En soms is er zelfs per functie een nieuwe overlegvorm.

Ook het beleid over het vraaggericht werken wordt wel eens erg procedureel uitgevoerd. Er is de plicht om de cliënt te informeren over de behandelvoor-nemens en het behandelplan moet worden gezien en getekend door de jongere en zijn ouders. Dit wordt vaak wel uitgevoerd maar het principe ervan 'de cliënt als eigen baas over de behandeling' lijkt niet altijd zo te worden beleefd. Vaak staan dossiers

vol met vaktaal en vooral véél informatie.

Helaas wordt er in het beleid steeds minder op aangedrongen dat er zorgprogramma's moeten worden gemaakt. De samenwerking en flexibiliteit die met programma's worden nagestreefd blijven nog vaak uit, waardoor cliënten steeds met andere hulpverleners te maken krijgen.

OPLOSSINGEN

Er blijkt in de vertaling van het beleid toch best veel mogelijk. Ik geef aan aantal voorbeelden van oplossingen en boeiende praktijken.

Een mogelijke oplossing voor het probleem dat er weer een nieuwe boom is geplant en de onnatuurlijke strikte scheiding tussen Toegang en Hulpverlening is (hierbij geïnspireerd door Bureau Jeugdzorg Drenthe): het BJZ zou ook alleen een koepel van de al bestaande jeugdzorgvoorzieningen (een bestuur) kunnen zijn. De Toegang wordt vervolgens vormgegeven door de hulpverleners uit de verschillende jeugdzorgvoorzieningen: de intakeprocedures zijn gebundeld, zo nodig is er multidisciplinair overleg en de jongere of de ouders kunnen verder met de hulpverlener waarmee hij/zij ook de intake heeft doorlopen. In dit proces wordt de zorgtoewijzing door een onafhankelijke commissie getoetst, vooral op de vraag of dit zorgvuldig en in samenspraak met de cliënt is gedaan. Voordeel van deze werkwijze is dat de hulpverleners elkaar kennen, steeds meer op de hoogte raken van elkaars aanbod en elkaars deskundigheden gebruiken. De onafhankelijke toetsing voorkomt dat er teveel vanuit het eigen aanbod wordt geredeneerd.

Een andere mogelijkheid is om het beleid anders te vertalen is het volgende. Voor de hand ligt dat één hulpverlener de 'toeleiding' (indicatiestelling) vorm geeft. Op basis van een eerste inschatting van de hulpvraag en problematiek zou naar een onderzoeksprogramma van een daarop toegeruste organisatie kunnen worden verwezen. De cliënt krijgt de kans om een relatie op te bouwen met de hulpverlener waarmee de hulpverlening waarschijnlijk wordt voortgezet in een specifiek programma. Van de instelling moet dan wel worden geëist dat zij in hun onderzoeksprogramma maar ook in de specifiekere behandelprogramma's samenwerken met andere instellingen. Dit wordt getoetst door een onafhankelijke commissie, die tevens de betrokkenheid van de jongere of de ouders bij de keuzes voor de programma's toetst.

Welk beleid er ook wordt gekozen en hoe het ook wordt vertaald het staat of valt met de centrale positie van de jongere en de ouders: Luisteren en dus

ook vragen wat het kind wil, serieus nemen. De ogenschijnlijk open deuren keren steeds weer terug. Volgens mij kunnen de genoemde overdrachtsproblemen juist ook hierdoor worden voorkomen: door daadwerkelijk, letterlijk *samen* met het kind en de ouders behandeldoelen en activiteiten af te spreken. Zodat je dezelfde taal spreekt en zeker weet dat de jongere en ouders de bedoelingen begrijpen. Bestaande voorbeelden hiervan zijn:

- De 'eigen-kracht-conferenties' waarin de jongere of het kind en zijn ouders met hun sociale netwerk zelf een plan maken. Dit plan wordt getoetst door de hulpverlener op haalbaarheid en de vraag of het voldoende bescherming van het kind waarborgt.
- Kindergroepsvergaderingen waarin de kinderen samen met de hulpverlener bespreken wat er beter kan op, bijvoorbeeld, de leefgroep.
- Deelname van jongeren en/of ouders aan de behandeloverleggen, waardoor behandelaars worden gedwongen de taal van de jongere of de ouders te spreken en hen serieus te nemen.
- De ontwikkeling van zorgprogramma's. Instellingen maken afspraken om elkaars deskundigheden te bundelen. Hierbij proberen ze zoveel mogelijk overdrachtmomenten te voorkomen. Ook zijn er instellingen waar de afdelingenstructuur wordt opgeheven om het mogelijk te maken dat de jongere gedurende het gehele zorgtraject te maken heeft met hetzelfde behandelteam, ook al is er (tijdelijk) meer of minder intensieve zorg nodig.

Genoeg mogelijkheden dus om zelf het heft in handen te nemen, ook als het beleid toch bureaucratistisch blijft!!

DE ZAAL AAN HET WOORD:

ADVIEZEN AAN DE NIEUWE STAATSSECRETARISSEN DIE ZICH MET JEUGD BEZIGHOUDEN EN AAN TOEKOMSTIGE BEROEPSBEOEFENAARS

Tijdens het laatste deel van de studiedag werden alle aanwezigen in de gelegenheid gesteld hun mening over een van de thema's kenbaar te maken op kaartjes. De opdracht was tweeledig:

- C *Wat zou je willen meegeven aan de nieuwe staatssecretaris(sen) die zich gaat bezighouden met 'de jeugd'?*
- C *Wat zou je willen meegeven aan een student, een toekomstige beroepsbeoefenaar?*

Dit werd in twee- of drietallen besproken en daarna

op gekleurde kaartjes genoteerd. Hieronder eerst de inbreng van de vier inleiders:

AAN DE STUDENT/TOEKOMSTIGE

BEROEPSBEOEFENAAR:

- *Kinderopvang*; Visie: Kind staat centraal
- *Onderwijs*; Wie ben je en wat wil je?
- *Justitie*; Denk eens met je hart en voel eens met je verstand!
- *Jeugdzorg*; Laat je creativiteit niet beperken door regels

AAN DE TOEKOMSTIGE STAATSSECRETARIS(SEN)

VOOR JEUGD:

- *Kinderopvang*; Maak van de kinderopvang een basisvoorziening en neem de zorg van een kind serieus
- *Onderwijs*; Luister en praat met de mensen
- *Justitie*; Zoek eens kleine oplossingen voor grote problemen
- *Jeugdzorg*; Ga eens praten met de bureaus jeugdzorg

IN DE DISCUSSIE WERD

HET VOLGENDE GEWISSELD

KINDEROPVANG: hier moet de eigen kracht van leiders centraal staan, los van de bureaucratie. In de opleidingen moeten theorie en praktijk goed worden verbonden. Er bestaan allerlei stimulerings- en ontwikkelingsprojecten, vaak gericht op allochtone kinderen; deze zouden eigenlijk ten bate moeten kunnen komen van alle kinderen. In elk geval moet steeds heel goed naar de effectiviteit en kindgerichtheid van dit soort activiteiten worden gekeken.

ONDERWIJS: het is belangrijk dat een staatssecretaris een goed beeld heeft van wat kinderen zijn en wat hen bezighoudt, maar misschien nog belangrijker is het dat een staatssecretaris een goed bestuurder is die goede maatregelen kan nemen, zoals wet- en regelgeving. Voor (toekomstige) leerkrachten is het belangrijk dat zij niet op 'grote' theorieën vertrouwen maar in de eerste plaats op zichzelf.

JUSTITIE: het verdrag inzake de rechten van het kind is maatstaf voor het kindbeeld (van de toekomstige staatssecretaris én van de beroepsbeoefenaars). We hebben met meerdere staatssecretarissen en beroepsbeoefenaars te maken, terwijl de leefomgeving van het kind zich eigenlijk niet laat opdelen. Met andere woorden, de kwaliteit van de leefomgeving is een belangrijk aanknopingspunt. Verder: het kind is iemand, houd daar rekening mee.

JEUGDZORG: de nieuwe staatssecretaris zou moeten gaan praten 'op locatie' waar goede initiatieven zijn,

en dan met professionals én met de jongeren. Jongeren weten vaak oplossingen waar professionals niet aan denken. De creativiteit moet niet worden beperkt door institutionele belemmeringen.

Uit de stapels kaartjes die werden ingevuld, halen we een aantal saillante uitspraken:

AAN DE STUDENT/TOEKOMSTIGE

BEROEPSBEOEFENAAR:

- C Ga op je gevoel af, je verstand is al genoeg getraind.
- C Probeer te luisteren naar de achterliggende vraag.
- C Er is reeds een milieubeweging voor het kind. Dat is een beweging die uiteindelijk het hele systeem van het kind zal gaan hervormen. De Korczak Stichting is onderdeel van die kinderbeweging.
- C Luister naar de kinderen - en andere betrokkenen en houd de dialoog op gang op basis van echt respect voor ieders inbreng.
- C Zoek nieuwe wegen als oude doodlopen.
- C Hoe zou het zijn als je uitgaat van de leer-kracht (= natuurlijke kracht om te leren) van kinderen?
- C Zoek de beleidsmakers eens wat meer op!
- C Geniet van de kleine mooie momenten die je beleeft in je groep.
- C Alleen jouw aanwezigheid maakt dat je een kind meeneemt op ontdekkingsreis.
- C Zie het kind als kind en niet als casus.
- C Gefeliciteerd met je keuze!

AAN DE TOEKOMSTIGE STAATSSECRETARIS(SEN)

VOOR JEUGD:

- C We moeten systematisch werken aan de verbetering van de kwaliteit van de leefomgeving van kinderen.
- C Luister goed! Niet (meer) van bovenaf, maar van onderop!
- C Blijf bij de kern! Stop het onderwijs niet vol met van alles!
- C Kijk!! Kom langs!!! En help echt!!!!
- C Wat zijn de belangrijkste vragen die u gaat stellen aan de mensen in het werkveld?
- C Waag u eens aan een schoolbezoek. Graag meerdere!
- C Geef tijd voor reflectie in het onderwijs.
- C Maak het welbevinden van de kinderen tot een kerndoel in de scholen.
- C Laat je informeren en adviseren door mensen uit de praktijk.
- C Ga eens een dag lesgeven en kijk wat er speelt.
- C Bedenk het beleid niet voor het kind, maar met het kind.
- C Steek je energie niet in nieuw beleid maken, maar in de verbetering van de praktijk van het onderwijs.
- C Maak beleid vanuit het onderwijsveld: praat met kinderen, leerkrachten en schooldirecteuren.
- C Hoe was uw eigen schooltijd en hoe zou volgens u de schooltijd voor kinderen van nu moeten zijn?
- C Een nieuw ministerie voor kinderen/jeugd waar alle problemen kunnen worden samengebracht.
- C Houd op met veranderingen in het beleid en laat

- C de docenten doen waar ze voor aangenomen zijn.
- C Maak van de pedagogisering van de lerarenopleiding een speerpunt.

UITLEIDING

Kennelijk, zo concludeerde dagvoorzitter Kees Waaldijk na de discussie, verwachten wij met z'n allen iets van beleidsmakers en professionals! Dat is al heel wat, want er zijn ook veel teleurgestelde en gefrustreerde mensen die de hoop al hebben opgegeven. Er zijn dus kennelijk nog veel mogelijkheden. De politiek moet de kaders creëren, anderen moeten ermee aan de slag. We moeten onze verwachtingen ook luid en duidelijk laten horen. Voor ieder in zijn of haar eigen (werk)omgeving ligt hier een uitdaging.

De Janusz Korczak Stichting zal samen met al haar donateurs en belangstellenden blijven werken aan haar opdracht: *opkomen voor het kind en zijn rechten vanuit de radicale, praktisch-utopische visie van Janusz Korczak.*

'Het kleine Korczak Bulletin' is een uitgave van de Janusz Korczak Stichting en verschijnt 4 x per jaar

Voor meer informatie kunt u contact opnemen met het secretariaat:

Postbus 70048
1007 KA Amsterdam
tel. 020 644 70 18
fax 020 644 81 54
info@korczak.nl
www.korczak.nl

<i>redactie</i>	<i>gast redactie</i>
Theo Cappon	Joop Berding
Edward Skubisz	Irit Suissa
Anouk Brink	

Deze nieuwsbrief kunt u ook via uw e-mail ontvangen, stuur hiervoor een e-mail naar info@korczak.nl onder vermelding van Kleine Korczak Bulletin